

ESKİ TÜRK KADIN HEYKELLERİNİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ*

Semra ALYILMAZ**

Cengiz ALYILMAZ***

Özet

Türk boyları arasında kadının yeri hakkında bugüne kadar pek çok görüş ileri sürülmüş ve kadının aile, toplum ve millet hayatındaki yeri ve önemi dile getirilmiştir.

Dile ait unsurlar, arkeolojik bilgi, bulgu ve belgeler de kadının Türk toplumundaki yerinin ve öneminin belirlenmesinde ilgililerine son derece önemli veriler sunmaktadır.

Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri başlıklı makalede Türk dünyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkarılmış Eski Türk dönemine ait kadın heykellerinden hareketle kadının Türk boyları içindeki yeri somut objelerle belirlenmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türk boyları, kadın heykelleri, bediz, kadının eski Türk boyları içindeki yeri.

THOUGHTS ON ANCIENT TURKISH WOMAN SCULPTURES

Abstract

A variety of views has been asserted on the status of woman in Turkish tribes so far; place and importance of woman in family, society and community life have been discussed.

Language-related factors, archeological knowledge, findings and documents provide very significant data to determine the place and importance of woman in Turkish society for those interested in this field.

In this article titled “Thoughts on Ancient Turkish Woman Sculptures”, it is attempted to determine the place of woman in Turkish tribes by means of concrete objects taking stand from the woman sculptures of Ancient Turkish period excavated from different regions of Turkish world.

Keywords: Ancient Turkish tribes, woman sculptures, bediz, place of woman in ancient Turkish tribes.

* Bu yazı 24-26 Haziran 2014 tarihleri arasında Moğolistan’ın başkenti Ulaanbaatar’da Atatürk Üniversitesi’nin öncülüğünde Avrasya İpek Yolu Üniversiteler Birliği / Eurasian Silk Road Universities Consortium (ESRUC) tarafından düzenlenen uluslararası sempozyumda poster bildiri olarak sunulmuş; üzerinde daha sonra gerekli ekleme, düzeltme ve güncellemeler yapılarak makaleye dönüştürülmüştür.

** Doç. Dr.; Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, semraalyilmaz@mynet.com.

*** Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, acengiz@atauni.edu.tr.

Kadınlar, kadın hakları, kadının toplumdaki yeri söz konusu olduğunda Batılıların Türkler ve diğer Asyalı toplumlar hakkındaki olumsuz kanaatleri öteden beri bilinmektedir. Bunda Batılıların Asyalı toplumları ve Türkleri yeterince tanımamalarının; çakışan ve çözümlenemeyen çıkar ilişkileri sonucunda yüzyıllar öncesinde yaşanan savaşların; son zamanlarda ise Asya coğrafyasında yaşanan kadına şiddetin ve ötekileştirmenin de rolü büyüktür. Oysa konu etraflıca incelenip araştırıldığında (yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen) tarihte Türklerin ve Asyalı pek çok milletin aile ve toplum düzeni içinde kadının ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu görülür.

foto 1: Uygur Özerk Cumhuriyeti'nin Hutubi bölgesindeki kaya üstü tasvirler arasında bulunan raks eden bir kadın tasviri (foto: Cengiz ALYILMAZ, düzenleme: Onur ER)

Geride kalan tarihî süreçte eski Türk toplumunda kadın (*katun, ebçi, eş, eşliğ, evlig, kızgak...*) eşinin can yoldaşı, hayat mücadelesinde onun en büyük desteği, (yeri geldiğinde at binen, kılıç kuşanan, yay kurup ok atan) silah arkadaşı; evinin her şeyi; çocuğunun anası, ilk eğitmeni ve öğretmeni; kap kakak, çanak çömlek, keçe, kilim, halı... gibi yapma ve dokuma eserlerin zanaatkârı; aile, toplum ve devlet yönetiminde ise, iktidarın imtiyazlı ortağı olarak karşımıza çıkar.

Kadınlar, eski Türk destanlarının ve mitlerinin pek çoğunda da hayatın kaynağı, ideal eş, anne, gönlün, aklın ve bilgeliğin sembolü olarak yer almaktadır. Türk destan geleneğinde kadınlar aktif bir şekilde mücadelenin içinde yer alarak erkek kahramanlar gibi hüner sergilemişlerdir. Savaşçı kadınlar destan türünün; pasif ve aşk konusu olmuş kadınlar ise halk hikâyelerinin kahramanları olarak boy göstermişlerdir. Türk kültür tarihi incelendiğinde, inanç sisteminden yaşam biçimine kadar topluma yön veren, çeşitli özellikleriyle millî değerlerin sembolü hâline gelen sayısız kadın kahramanın yer aldığı görülür (Bars, 2014: 94-111).

foto 2: Cengiz ALYILMAZ, üzerinde kağan, katun ve çocuğun birlikte tasvir edildiği bir mezarı görüntülerken (Çin Halk Cumhuriyeti - Uygur Özerk Bölgesi - Altay Vilayeti; foto: Murat YAKAR)

Eski Türk inancına göre devletin temeli, var oluş sebebi hem “kağan”a hem de “katun”a bağlıdır. Tanrı bu hususta “kağan” kadar “katun”u da ayrıcalıklı kılmıştır:

: 𐰉𐰺𐰽𐰸 𐰺𐰽 : 𐰉𐰺𐰽𐰸 𐰺𐰽 : 𐰺𐰽𐰸 : 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰽𐰸𐰽𐰸 𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸 𐰺𐰽 : 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸
 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰽𐰸 𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸 𐰺𐰽 : 𐰉𐰺𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸𐰽𐰸𐰽𐰸 𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸𐰽𐰸
 : 𐰺𐰽 𐰺𐰽𐰸𐰽𐰸 : 𐰺𐰽 : 𐰺𐰽𐰸 𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸𐰽𐰸 : 𐰺𐰽𐰸𐰽𐰸 :

türük : bođ(u)ñ(u)ğ : (a)tı küsi : yök bołm(a)zıñ : tiy(i)n : k(a)ñg(i)m k(a)ğ(a)ñ(i)ğ :
 ög(ü)m k(a)ñ(u)ğ : köt(ü)rm(i)ş : t(e)ñgri : il bir(i)gme : t(e)ñgri : türük : bođ(u)ñ :
 (a)tı küsi : yök bołm(a)zıñ [tiy(i)n : öz(ü)m(i)n : ol t(e)ñgri] k(a)ğ(a)ñ : ol(u)rtıdı
 (e)r(i)ñç: *Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı ve annem katunu
 yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye
 beni o Tanrı tahta oturttu* (KT D 25-26; Alyılmaz, 2005: 11).

foto 3: Kağan, katun ve çocuklarının birlikte tasvir edildiği
 Höl Asgat yazıtının ön yüzünün görüntüsü (Moğolistan; foto: Cengiz ALYILMAZ)

Eski Türk yer adları (ırmak, dağ *vd.*) arasında da kadın (katun) adını taşıyanların olması (Katun Sını, Katun Irmağı, Katun Dağı...) kadına verilen değerlerin bir başka göstergesidir.

En eski dönemlerinden itibaren Türkçenin kullanım alanında bulunan ve özel anlamlar taşıyan kut sözcüğü de, kadınla ilgili “ayrıcılık” kavram işaretlerinden biridir. Nitekim eski Türk inancına göre “kut”un gerçek sahibi Tanrı’dır. Tanrı da “kut”u, “küç”ü ve “ülüg”ü herkese vermez. Kağanlar, hanlar, beyler, katunlar, bikeler, tiginler, kunçuyar... Tanrı’nın lütfuyla elde ettikleri bu tözler sayesinde imtiyaz kazanır; devletlerini ve milletlerini sıkıntısızca yönetirler (Divitçioğlu, 1987: 122; Donuk, 1988: 78-80; Alyılmaz, 2014: 115-136).

*foto 4: Ağzında yakuttan bir taş (mecazi anlamda: “kut” / “küç” / “ülüg”) taşıyan umay kuşu
(Altın sorguç; Milli Tarih Müzesi, Ulaanbaatar - Moğolistan;
foto: Cengiz ALYILMAZ; düzenleme: Onur ER)*

Eski Türk topluluklarında Tanrı'nın seçkin ve saygınlara lütfu olan “kut”un, “baht”ın, “talih”in, “asalet”in... de kadınlardan / analardan geldiğine inanılmıştır. Nitekim katun / ana, “kut”un, “baht”ın, “talih”in, “devlet”in, “servet”in, “bolluğun ve bereket”in, “mutluluk”un, “huzur”un... sembolü olarak kabul edilen “Umay Kuşu”na / “Umay Ana”ya benzetilmiş; kağanların, tiginlerin, kumandanların “yiğitlik”, “kahramanlık”, “savaşçılık”... özelliklerinin kaynağı olarak da yine kadınlar / analar gösterilmiştir:

： 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪 𐰇𐰪 𐰇𐰪𐰸𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸
𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸 𐰇𐰪𐰸𐰸

um(a)y t(e)g : ög(ü)m : k(a)tuñ : kuuṭ(i)nġa : in(i)m : köl tig(i)n : (e)r (a)ṭ
buftı : (a)ṭı y(e)g(i)rmi : ý(a)şınġa : (e)çim k(a)ğ(a)ñ : ilin : törüsin : (a)nça
k(a)zġ(a)nı: *Umay'a benzeyen annem Hatun'un kutu sayesinde küçük kardeşim
Köl Tigin erkeklik / yiğitlik adını elde etti. (Henüz) on altı yaşında (iken) amcam
kağanın devleti için şöyle başarılar kazandı (KT D 31; Alyılmaz, 2005: 11).*

(Kök)türk dönemine ait bazı mezarlarda başlarında dilimli (çoğunlukla üç dilimli) taç bulunan heykellerle karşılaşmaktadır. Araştırmacıların bir kısmı bu heykellerin kadınlara ait olduğunu ve “Umay Ana”yı / “Ana Tanrıça Umay”ı temsil ettiğini; bir kısmı ise başlarında dilimli taç bulunan heykellerin erkeklere ait olanlarının da bulunduğunu kaydetmektedirler (Belli, 2003: 98-102; Esin, 2006: 319; Tabaldiev ve Şamenova, 2006: 13-14; Çoruhlu, 2007: 208- 209; Tabaldiev, 2011: 124-138). Söz konusu heykeller, “Umay Ana” / “Ana Tanrıça Umay” anısına dikilmiş olabilecekleri gibi dönemlerinin güçlü yöneticileri (kağanları, katunları, hanları, beyleri, bikeleri...) veya (erkek ve kadın) kamları / şamanları adına da yapılmış olabilirler. Nitekim taç, güç ve iktidar sembolüdür. Devlet başkanlarının / yöneticilerin vazgeçilmez aksesuarlarından biri olan taç, kötü ruhlarla mücadele eden kamların / şamanların da aksesuarları arasında yer almış; bazı kamlar / şamanlar da başlarına tacı hatırlatan çok dilimli başlıklar giymişlerdir.

Başında dilimli taç bulunur şekilde tasvir edilmiş heykellerin bulunduğu bugün Kırgızistan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Özbekistan... sınırları içinde kalan topraklar, tarihte (genelde Oğuz, Türgiş ve Karluklardan oluşan) Batı (Kök)türk Kağanlığının hüküm sürdüğü coğrafyaların merkezi durumundaydı.¹ Bu topraklarda erkeklerin yanında kadınların da devlet yönetiminde etkin oldukları bilinmektedir. Üstelik bazı yazılı kaynaklar da Türklerin / Oğuzların devlet yönetiminde kadınların rolünü açıkça ortaya koymaktadır (Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*; Kargı-Ölmez, 1996: 227-228, 272).

¹ Batı (Kök)türk Kağanlığının hüküm sürdüğü coğrafyalarda erkek heykellerinin önemli bir kısmında (tıpkı kadın heykellerinde olduğu gibi) heykeli yapılan kişinin küpe takar şekilde tasvir olunduğu görülmektedir. Bazı bilim adamları hükümdar ve soylu sınıfa mensup Türk erkeklerinin küpe takıyor olmasını eski bir İndo-İran geleneğinin tesirine bağlamakta ancak İran'daki gibi kölelik ve esaret remzi olarak kullanılmadığına da dikkat çekmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Tezcan, 2009: 417-428.

foto 5: Başında üç dilimli taç bulunur şekilde tasvir edilmiş kadın heykellerinden birinin görüntüsü (Kazakistan; foto: Dosimbaeva, 2012: 25; düzenleme: Onur ER)

foto 6: Kemik üzerine işlenmiş başında üç dilimli taç bulunan bir kadın ve hizmetçisinin görüntüsü (Kubatbek TABALDİYEV Arşivi; Bişkek - Kırgızistan; foto: Cengiz ALYILMAZ; düzenleme: Onur ER)

Kadının eski Türk boy ve topluluklarında kağanın yanında yer aldığı, devlet yönetiminde etkin rol oynadığı da öteden beri söylenmektedir. Ancak bununla ilgili kaynaklarda somut belgelere çok az yer verilmiştir.

foto 7: Aynı mezar alanına defnedilmiş erkek ve kadına ait heykellerin genel görüntüsü (Çin Halk Cumhuriyeti – Uygur Özerk Bölgesi – Altay Vilayeti; foto: Cengiz ALYILMAZ)

Maddi tarafı bulunmayan, duyu organlarıyla değil düşünce yoluyla algılanabilen soyut kavramlar, somutlaştırılıp zihinde ve dilde karşılıklarını bulduklarında daha kalıcı hâle gelirler.

Kadınla ilgili pek çok kavram gibi kadının Türk toplumundaki yeri ile ilgili kavramlar da genelde soyut boyutta kalmış; doğal olarak da soyut anlamlar taşıyan kavram işaretleriyle karşılanmışlardır. Ancak kadının eski Türk toplumundaki yerini ve önemini ortaya koyan somut objeler ve eserler de bulunmaktadır. Bunların başında kuşkusuz ki kadınlara ait heykeller, mezarlar, mezar taşları, yazıtlar, süs ve kullanım eşyaları... gelmektedir.

Kadınlara ilgili mezarların, mezar taşlarının, yazıtların, süs ve kullanım eşyalarının ayrı ayrı ele alınıp incelenmesi ve araştırılması gerekir. Nitekim anılan bu eserlerin her biri (birbiriyle ilişkili olsalar da) birbirinden bağımsız olarak ele alınıp incelenecek özelliklere sahiptir.

Örneğin: (Kök)türk dönemine ait seçkin ve saygın erkeklerin (kağanların, kumandanların, tiginlerin, şadların, yabguların...) mezarlarında (doğuya doğru sıralanmış hâlde, öldürülen düşmanları temsilen dikilen) **balballar** bulunmaktadır. Aynı döneme ait kadın (katun, kunçuy, prenses) mezarlarında ise balbal bulunmaz. (Kök)türk dönemi soylularının kadınlara ve erkeklerine ait mezarlar arasındaki en büyük fark da budur. (Kök)türk döneminin seçkin ve saygın sınıftan kadınların mezarlarını kuşatan sanduka taşlar / sunak masalarına ait taşlar ise

genelde bitkisel ve geometrik motiflerle veya hayvan tasvirleriyle (özellikle de umay kuşu tasvirleriyle) süslenmiştir.² Ancak burada bir hususu da belirtmek gerekir: Eski Türk döneminde yapılan her balbalsız anıt mezar da (Kök)türk döneminin soylu kadınlarına ait değildir. Çünkü (Kök)türklerden sonra iş başına geçen Uygurlarda (inançlarından dolayı) balbal dikme geleneği bulunmamaktadır. Yani Uygur dönemi erkek ve kadın mezarlarında da balbal yoktur. Bu sebeple de (Kök)türk döneminin balbalsız kadın mezarlarıyla Uygur dönemine ait balbalsız erkek ve kadın mezarlarını birbirlerine karıştırmamak gerekir.

Başta Kutlug Kunçuy Yazıtı olmak üzere (Alyılmaz, 2014: 115-136) kadınlarla ilgili (Kök)türk harfli yazıtların bulunduğu; Eski Türkçe dönemine ait eserlerde de kadınlarla ilgili pek çok kavram işaretinin yer aldığı bilinmektedir (Şirin-User, 2011: 281-294; Useev, 2012: 57-66).

Bu makalede kadınlara ait anılan eserlerden de yararlanılarak kadının eski Türk toplumundaki yerini ve önemini birçok açıdan yansıtan kadın heykelleri / kadınlara ait **bedizler** hakkında bilgi verilecektir:

Eski Türk heykelleri ile ilgili çalışmalarda Türk heykellerini adlandırmak için genel olarak “**kamennaya baba**”, “**taş baba**”, “**taş nine**”, “**balbal**”, “**bediz**”... kavram işaretlerinin kullanıldığı görülür (Belli, 2003: 35-50; Alyılmaz, 2005: 75-85; Yılmaz, 2005: 209; Esin, 2006: 319-326; Çoruhlu, 2007: 198-210; Tezcan, 2009: 417-428). Bunların bir kısmının (başta öldürülen düşmanları temsilen dikilen balballar olmak üzere) bugünkü anlamda heykel kavramını karşılamadığını; Eski Türkçe dönemine ait yazıtlarda ve diğer eserlerde **bediz / bédiz** sözcüğünün hem *resim, süs, süsleme, bezek, bezeme* anlamlarında hem de *heykel*... anlamında kullanıldığını belirtmek gerekir.

bédiz / bediz: 1. *oyma, nakış, süs, bezek, resim, heykel; süsleme, bezeme* (KT G₁₂; KT K₁₃); 2. *tasvir, resim, görüntü, portre* (Hüen₁₃₁; KB 19₁₃); 3. *anıt bina, abide; anısına abide dikme* (E 32₁₀); 4. *güzel, sevimli, tatlı, narin* (ThS II₉₃) (Nadelyaev vd., 1969: 90).

Bedizçi / bédizçi kavram işareti de Eski Türkçe dönemine ait yazılı eserlerde *ressam, heykeltıraş, heykelci, ağaç oymacısı, hakkâk* anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır:

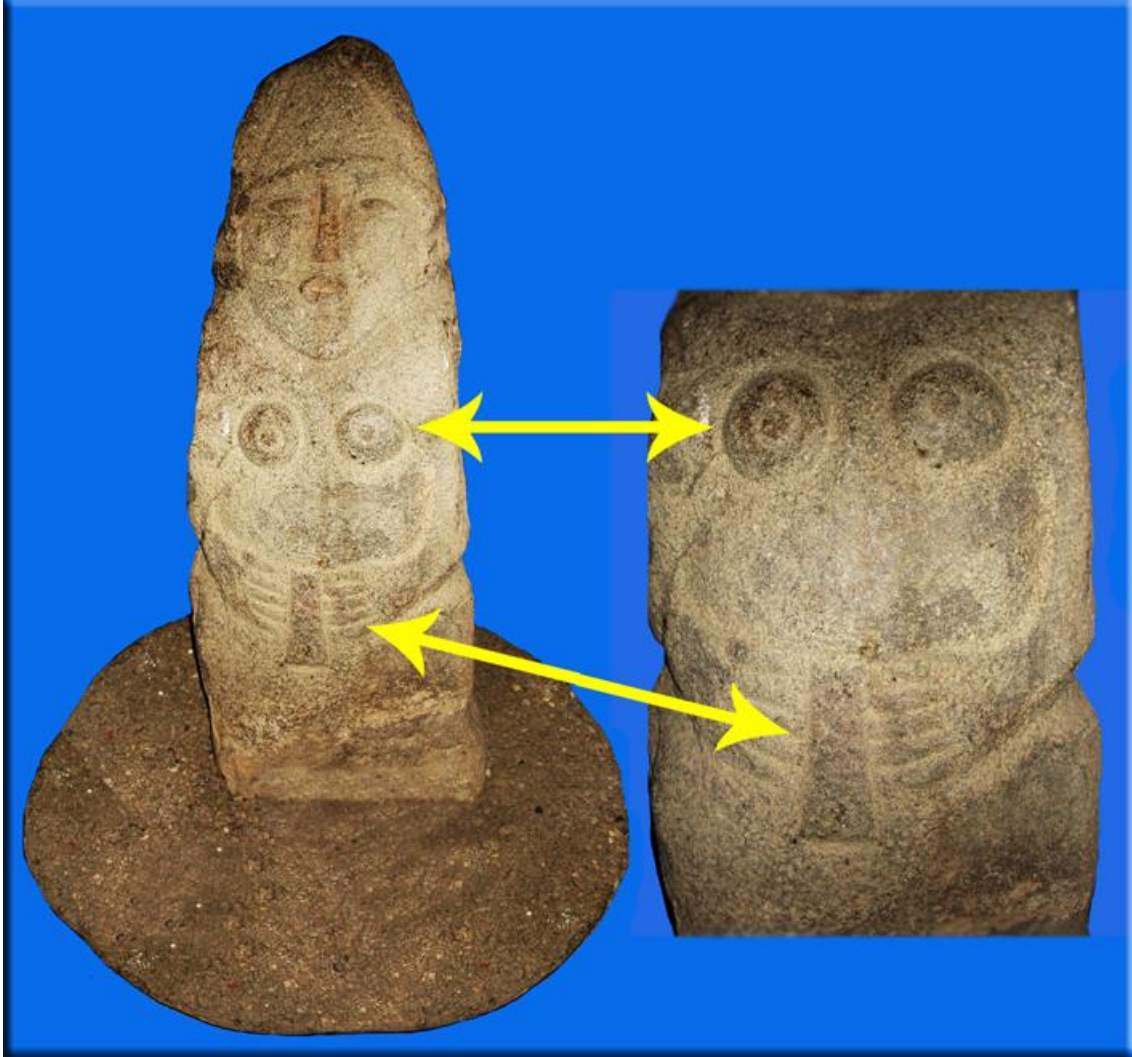
bédizçi / bédizçi: *sanatkâr, ağaç oymacısı, hakkâk, heykeltıraş, ressam* (KT G₁₁; KT G₁₂; USp 61₁₈; KB 321₅) (Nadelyaev vd., 1969: 90).

² (Kök)türk öncesi dönemlerde (özellikle Saka döneminde) seçkin ve saygın kimselere ait mezar ve kurganlara “geyikli ve damgalı taş” dikme geleneği vardır. Söz konusu geyikli taşların bir kısmının kadın mezarlarında bulunduğunu da belirtmek gerekir. Türk boy ve topluluklarında geyik, dişiliğin, üretkenliğin, analığın, bolluğun ve bereketin sembolü olarak görülmüş ve “Bugu Ene” (“Geyik Ana”) olarak adlandırılmıştır (Alyılmaz, 2003: 11-21).

*foto 8: Milli Tarih Müzesinin bahçesindeki bir kadın heykeli
(Bişkek - Kırgızistan; foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Erkek ve kadın heykellerinin her ikisi de temelde ölenin anısını yaşatmak amacıyla gerçek mezarların baş taraflarına veya temsili mezar alanlarına dikilmişlerdir. Bu heykellerin bir kısmının anısına yapıldıkları kişileri ana çizgileriyle yansıttıkları; kadın olduğunu göstermek için göğüslerinin belirtildiği; (tıpkı) eski Türk erkek heykellerinde olduğu gibi bir eliyle veya iki eliyle bengi su (ölümsüzlük suyu) kadehini / kabını tutar şekilde betimlendikleri dikkati çekmektedir.

*foto 9: Elinde bengi su kadehi tutar şekilde tasvir olunmuş bir kadın heykeli³
(Almaata Müzesi; foto: Cengiz ALYILMAZ; düzenleme: Onur ER)*

³ Heykeller, heykelcikler, kullanım ve süs eşyaları, anıtlar, yazıtlar, mimarlık eserleri... yaşayış ve inanışın, kültür ve medeniyetin somutlaşmış temsilcileridir. Anılan kültür varlıklarıyla ilgili olarak yazılan kitaplar, makaleler ve bildiriler, söz konusu eserlerin, eserlerin sahiplerinin ve ait buldukları ülkelerin de tanıtımına büyük oranda katkı sağlamaktadır. Türk dünyasının farklı bölgelerinde ve Türkiye’de yapmış olduğumuz araştırma, inceleme, belgeleme ve görüntülemeler sırasında hâlâ ciddi sorunlarla ve engellemelerle karşılaştığımızı; bu duruma bir an önce yetkililer tarafından çare bulunması gerektiğini belirtmek isteriz. En acı olanı da yasaklamalarının ve engellemelerin (kıskançlık vb. sebeplerle) idari görevlerde bulunan “yetkili ve etkili akademisyenler” tarafından yapılmasıdır.

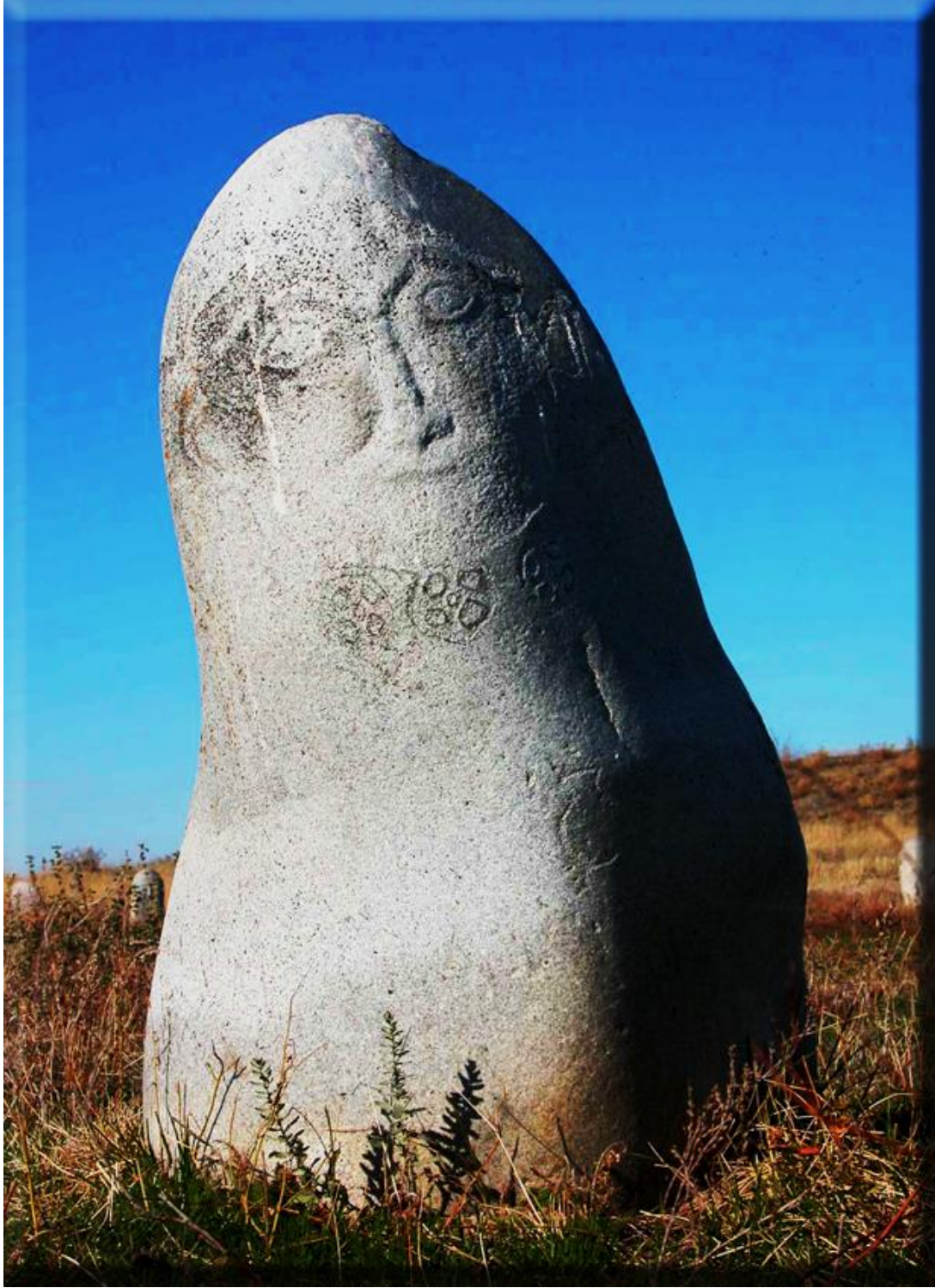

foto 10:Boynunda gerdanlığı; elinde bengi su kadehi tutar şekilde tasvir olunmuş bir kadın heykeli (Açık Hava Müzesi – Burana - Kırgızistan; foto: Cengiz ALYILMAZ)

*foto 11: Semra ALYILMAZ Milli Tarih Müzesinin bahçesindeki bir kadın heykeli ile
(Bişkek - Kırgızistan; foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Eski Türk dönemine ait anıt mezar külliyelerinde kağanın yakınlarını, çalışma arkadaşlarını ve emrinde bulunanları tasvir eden pek çok insan heykeliyle olağanüstü güçleri olduğuna inanılan hayvanları tasvir eden heykellerin bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu insan heykellerinin arasında farklı şekillerde betimlenmiş kadın heykelleri de (başta katun heykeli olmak üzere) bulunmaktadır.

foto 12: Käl Tigin Anıt Mezar Külliyesi'ndeki kadın heykellerinden birinin genel ve ayrıntılı görüntüsü (Höşöö Tsaidam Müzesi - Moğolistan; foto: Cengiz ALYILMAZ; düzenleme: Onur ER)

Erkek heykellerinde yakaların soldan sağa doğru kapanması / sağdan iliklenmesi yani düğmelerin elbisenin sağında olması; kadın heykellerinde ise, solda olması ilgi çekicidir. Söz konusu ayrıntı giyim kuşam konusunda Türk boy ve topluluklarının ulaştıkları seviyeyi yansıtması bakımından son derece önemlidir.

*foto 13: Bilge Kağan (sol tarafta) ve eşine⁴ (sağ taraf) ait heykellerin genel görüntüsü
(Millî Tarih Müzesi Ulaanbaatar - Moğolistan; foto: Cengiz ALYILMAZ, düzenleme: Onur ER)*

Erkekle kadının, kağanla katunun aynı mezar alanı içerisinde mezarlarının bulunması da kadına verilen değerlerin bir göstergesidir. Bilge Kağan mezar külliyesinde Bilge Kağan'a ait heykelin yanında onunla aynı ölçülerde yapılmış eşine ait bir heykelin bulunması aile hayatında kağanın yanında olan katunun devlet yönetiminde de kağanın yanında olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bilge Kağan mezar külliyesinde Bilge Kağan'ın eşine ait bir anıt mezarın bulunması hem kağanla katunun ölünce birbirlerine yakın alanlara gömüldüklerini hem de Türklerin kağana gösterdikleri saygıya paralel olarak katuna da saygı gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Bilge Kağan anıt mezar külliyesinde 2001 yılında Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından kapsamlı bir kazı yapılmış; kazıda sunak taşının kuzeyinde anonim bir mezar tespit edilmiştir. Bilge Kağan'ın eşine ait olması kuvvetle muhtemel bu mezar külliyesinde sunak masasına ait işlemeli taşlar, altın, gümüş, bakır, demir ve değerli taşlardan oluşan süs ve kullanım eşyaları

⁴ Türk kadınlara ait heykellerde kadınların omuzlarının ve basenlerinin (Çinli vd. aksine) geniş şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Heykellerin başları sonraki dönemlerde parçalanmıştır.

ortaya çıkarılmıştır. Bugün Ulaanbaatar'daki Tarih Müzesinde muhafaza altında tutulan ve yaklaşık 2500 parçadan oluşan kıymetli eserler arasında üzerinde umay kuşu tasviri bulunan bir sorguç, ibrikler, ritüel kaplar, heykelcikler, kemer tokaları, küpeler, altın ve gümüş plakalar, değerli taşlar ve kumaş parçaları yer almaktadır (Alyılmaz, 2005: 167-175).

foto 14: Bilge Kağan'ın hanımına ait olması kuvvetle muhtemel mezarda yapılan kazıda ortaya çıkartılan (dişiliğin, analığın, üretkenliğin, bolluğun ve bereketin sembolü olarak kabul edilen) geyik heykeli (Milli Tarih Müzesi, Ulaanbaatar - Moğolistan; foto: Cengiz ALYILMAZ)

(Kök)türk dönemine ait kurganlarda ve mezarlarda yapılan kazılarda erkeklere ait heykel ve heykelciklerin yanında kadınlara ait de pek çok heykel ortaya çıkarılmıştır.

*foto 15: (Kök)türk dönemine ait bir mezarda yapılan kazıda ortaya çıkarılan kadın heykelciklerinden birinin görüntüsü
(Zanabazar Müzesi; Ulaanbaatar - Moğolistan; foto: Cengiz ALYILMAZ; düzenleme: Onur ER)*

Eski Türk devlet ve topluluklarında (özellikle (Kök)türkler zamanında) kadına gösterilen saygının, verilen değerin Uygur, Kıpçak, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de devam ettiği bilinmektedir.

Kuman - Kıpçak kadın heykellerinde (tıpkı (Kök)türk dönemi heykellerinde olduğu gibi) heykeli yapılan kimse elinde bengi su kadehi tutar şekilde tasvir olunmuştur. Kuman - Kıpçak kadın heykellerinde kadınların vücut hatlarının ayrıntılı olarak (daha reel bir biçimde) tasvir edildiğini belirtmek gerekir.

*foto 16: Ukrayna'daki Kıpçak dönemine ait bir kadın heykeli
(foto: http://g.io.ua/img_aa/large/)*

Uygur dönemine ait kadın heykellerinin sayısı (Kök)türk dönemine oranla oldukça azdır. Bunda Uygurların kabul ettikleri inanç sistemlerinin rolü büyüktür. Ancak Uygur döneminde kadın heykellerin yerini daha ziyade duvar resimleri almıştır. Uygur dönemine ait duvar resimlerinde yer alan kadın tasvirleri, o dönem kadınının giyim kuşamı, dinî ve sosyal hayattaki yeri, statüsü ve saygınlığı hakkında ayrıntılı biçimde bilgi edinmemize imkân verecek niteliktedir.

*foto 17: Beşbalık'taki bir tapınak odasının duvarında yer alan kadın tasviri
(foto: Cengiz ALYILMAZ)*

*foto 18: Beşbalık'taki bir Budist tapınağın duvarlarında yer alan kadın tasvirleri
(foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Uygur duvar resimlerinde yer alan kadın tasvirlerinin Selçuklu saraylarının duvarlarını da farklı şekillerde süsledikleri bilinmektedir.

foto 19: Konya sınırları içindeki Selçuklu dönemine ait Kubadabad Sarayı'nın duvarlarını süsleyen çiniler üzerindeki kadın tasvirlerinin görüntüsü (foto: Semra ALYILMAZ)

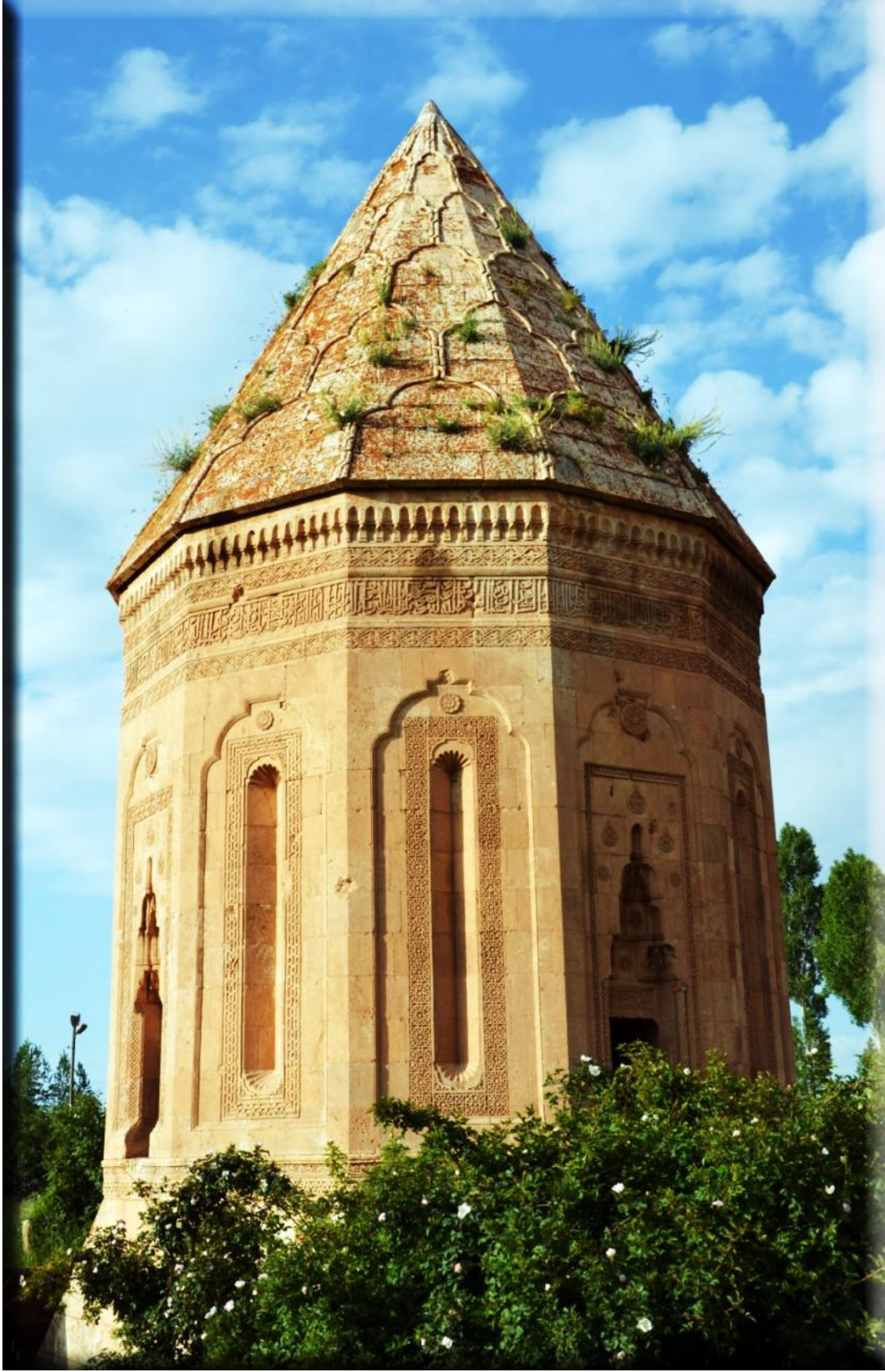
Selçuklu, Timurlu, Osmanlı... dönemlerinde mezarların buldukları alanlara heykel dikme geleneği İslami inanış sebebiyle büyük oranda terkedilmiştir. Bunların yerlerini stilize edilmiş mezar taşları ile (eski Türk kurgan geleneğinin de devamı niteliğindeki) kümbetler / türbeler almıştır. Söz konusu görkemli mezar taşları ve kümbetler / türbeler arasında kadınlara ait olanların sayısı da oldukça fazladır.

Anadolu sahasında ve Türk dünyasının farklı bölgelerinde farklı dönemlerde kadınlar adına inşa edilmiş birbirinden güzel yüzlerce mimarlık eseri (türbeler, camiler, medreseler, şifahaneler, adak yerleri, çeşmeler, kervansaraylar...) bulunmaktadır. Hatuniye Medresesi (Erzurum), Hatuniye Medresesi (Tokat), Hatuniye Medresesi (Bursa), Hatuniye Medresesi (Kayseri), Hatuniye Medresesi (Karaman), Hatuniye Medresesi (Mardin), Bibi Hatun Türbesi (Erzurum), Rabia Hatun Türbesi (Erzurum), Mama Hatun Türbesi (Erzincan), Erzen Hatun Türbesi (Ahlat), Şah Kutlug Hatun Türbesi (Kayseri), Turan Melek Şifahanesi (Divriği - Sivas), Gevher Nesibe Medresesi ve Şifahanesi (Kayseri), Bibi Hatun Medresesi, Camisi ve Türbesi (Semerkant), Mümine Hatun Türbesi (Nahçıvan), Pertevnihal Valide Sultan Türbesi (İstanbul), Turhan Valide Sultan Türbesi (İstanbul), Mihrişah Valide Sultan Türbesi (İstanbul), Adile Sultan Türbesi (İstanbul), Şair Fıtnat Hanım Türbesi (İstanbul), Gülbahar Sultan Türbesi (İstanbul), Gülüştu Sultan Türbesi (İstanbul), Lohusa Sultan Türbesi (İstanbul), Hürrem Sultan Türbesi (İstanbul), Hatice Sultan Türbesi (İstanbul), Fatma Sultan Türbesi (İstanbul), Karyağdı Türbesi (Ankara), Yavuz Ana Sultan Türbesi (Ankara), Fatma Bacı Türbesi (Ankara), Devlet Hatun Türbesi (Bursa), Ebe Hatun Türbesi (Bursa), Gülçiçek Hatun Türbesi (Bursa), Gülruh Sultan Türbesi (Bursa), Gülşah Hatun Türbesi (Bursa), Hatice Sultan Türbesi (Bursa), Mükrim Hatun Türbesi (Bursa), Şirin Hatun Türbesi (Bursa), Barı Kız Türbesi (Bolu), Üç Bacılar Türbesi (Bitlis), Selamet Hatun Türbesi (Amasya), Hayme Hatun / Hayme Ana Türbesi (Kütahya), Kız Evliya Türbesi (Edirne), Kız Veli / Mühürlü Sultan Türbesi (İzmir), Sır Hatunlar / Sire Türbesi (İzmir), Kızlar Türbesi (Kastamonu), Üç Kızlar Türbesi (Konya), Yedi Kızlar Türbesi (Manisa), Kırk Kızlar Türbesi (Tokat), Aynalı Kadın Türbesi (Sinop), Hafsa Hatun Türbesi (Aydın), Ak Hürrem Türbesi (Afyonkarahisar), Keziban Bacı Türbesi (Afyonkarahisar), Tevekkül Sultan Türbesi (Mersin), Elti Hatun Türbesi (Tunceli), Çandır Şah Sultan Hatun Türbesi (Yozgat), İklim Hatun Türbesi (Kahramanmaraş), Selçuk Hatun Türbesi (Sivas), Balca Nine Türbesi (Kırklareli) ... akla ilk gelenler arasındadır.⁵

⁵ Konu hakkında daha sonra araştırma ve inceleme yapacaklara kaynak teşkil etmesi için kadınlarla ilgili bazı eserlerin ve ziyaret yerlerinin adları belirtilmiştir. Kadınlara ilgili türbelerin, yatırların *vd.* ziyaret yerlerinin her biri ile ilgili olarak anlatılan pek çok söylence bulunmaktadır. Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için *bk.* Tanyu, 1967; Kalafat, 2004.

*foto 20: Hatuniye Medresesi'nin taç kapısından bir görüntü
(Erzurum; foto: Cengiz ALYILMAZ)*

*foto 21: Halime / Celime (?) Hatun Türbesi
(Gevaş - Van; foto: Cengiz ALYILMAZ)*

*foto 22: Nahçıvan'da bulunan Mümine Hatun Türbesi'nin görüntüsü
(foto: Cengiz ALYILMAZ)*

*foto 23: Selçuklu dönemine ait kadın mezar taşlarından birinin görüntüsü
(Ahlal - Bitlis; foto: Selami BAK)*

Kadın mezarlarına heykel dikme geleneği günümüzde Türk dünyasının farklı bölgelerinde farklı şekillerde devam ettirilmektedir. Türk Cumhuriyetlerinde seçkinlere, saygınlara ve zenginlerine ait (anıt mezar niteliğindeki) mezarlıklarda ölen kişiyi tasvir eden heykellerle ve baş taşları üzerine işlenmiş resimlerle / fotoğraflarla karşılaşılmaktadır.

foto 24: Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki ünlüler mezarlığında bulunan bir kadın mezarının görüntüsü (foto: Semra ALYILMAZ)

foto 25: Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki ünlüler mezarlığında bulunan bir kadın mezarının görüntüsü (foto: Semra ALYILMAZ)

foto 26: Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki bir aile mezarlığından görüntü (foto: Semra ALYILMAZ)

*foto 27: Karapapak / Terekeme Elleri'ndeki (Darvaz Köyü, Borçalı, Gürcistan)
Türk Bilgesi Fatma Nene'nin mezar taşının görüntüsü (foto: Semra ALYILMAZ)*

Sonuç ve Öneriler:

- Eski Türk boy ve topluluklarında kadın; eş, anne, eğitimci, öğretmen, zanaatkar, savaşçı, yönetici... olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Türk heykelleri ve heykelcikleri de bu özelliklere tanıklık eder nitelikte pek çok özelliği üzerinde barındırmaktadır. Genelde eski Türk heykellerinin özelde ise, kadın heykellerinin, heykelciklerinin, duvar resimlerinin araştırılıp incelenmesi, envanterlerinin çıkartılıp kataloglarının ve albümlerinin hazırlanıp yayımlanması gerekir.

- Kadının eski Türk boy ve topluluklarındaki yerinin arzu edilen şekilde ortaya konulabilmesi için eski Türk dönemine ait kadınlarla ilgili mezarların, mezar taşlarının, yazıtların, süs ve kullanım eşyalarının ayrı ayrı ele alınıp incelenmesi ve araştırılması gerekir.

- Eski Türk mezar ve heykel geleneğinin devamı olarak Türk dünyasındaki kadınlara ait mezarlar, mezar taşları ve kadın heykelleri ile ilgili akademik nitelikli çalışmalar yapılmalı; bunların verdikleri mesajlar doğru anlaşılmalı; geçmişten günümüze taşıdıkları dile, dine, sanata ve kültüre ait değerler gelecek kuşaklara aktarılmalıdır.

- Eski Türkçe dönemine ait yazıtlarda ve diğer yazılı kaynaklarda geçen kadınlarla ilgili söz varlığı kadının eski Türk boy ve topluluklarının aile, toplum ve devlet hayatındaki yeri hakkında önemli bilgileri içermektedir. Söz konusu söz varlığından hareketle kadının eski Türk toplumundaki yeri ve önemi sosyokültürel bakımdan araştırılıp incelenmelidir.

- Eski Türkçe dönemine ait eserlerde geçen kadınla ilgili söz varlığının örneklemeli ve açıklamalı sözlükleri hazırlanmalıdır.

Kaynaklar:

- ALYILMAZ, C. (2000). Özbekistan Cumhuriyeti'nin Devlet Armasındaki Hüma Kuşu Tasviri. *Orkun Dergisi*, 23, 12-15.
- ALYILMAZ, C. (2003). Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-21.
- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2011). Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesindeki Türk Eserleri. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish Bildiriler / Papers*, İstanbul, 87-109, ed. M. ÖLMEZ.
- ALYILMAZ, C. (2012). İslamiyet Öncesi Türk Eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, Ankara, 6-105.
- ALYILMAZ, C. (2013). Turfan'da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki (Kök)türk Harfli Kutlug Kunçuy ve Şarıputri Yazıtları. *Yalınkaya Bitigi Osman Fikri SERTKAYA Armağanı*, Ankara, 115-136. ed. H. ŞİRİN-USER - B. GÜL.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara.
- ARAT, R. R. (1988). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara.
- ARAT, R. R. (1991). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara.

- ASLANAPA, O. (1999). *Türk Sanatı*. İstanbul.
- BARS, M. E. (2014). Ak Kağan Destanında Kadın Tipi. *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi / International Journal of Turkish Literature Culture Education*, <http://www.tekedergisi.com/>, 3/3, 94-111.
- BAYAR, D. (1997). *Mongolın Töv Nutag Dah' Türegiyn Hun Çuluu*. Ulaanbaatar.
- BAYAR, D. (2006). Eski Türk Anıtları ve Taş Heykelleri. *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 92-109.
- BELLİ, O. (2003). *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller Stone Balbals And Statues in Human Form in Kirghizistan*. İstanbul.
- ÇORUHLU, Y. (2001). Göktürk Sanatında Dinî Nitelikli Heykeller ve Tasvirler. *TDAY Belleten* 2000, 95-146.
- ÇORUHLU, Y. (2006). *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul.
- DİVİTÇİOĞLU, S. (1987). *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg)*. İstanbul.
- DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul.
- DOSIMBAEVA, A. (2012). Kazakstandağı Türk Mürası / Tyurkskoe nasledinie Kazahstana, *Euraziyadağı Türk Mürası VI-VIII. gg. / Tyurkskoe nasledinie Evrazii VI-VIII. gg.* Astana.
- DOSIMBAEVA, A. (2013). *İstoriya Tyurkskih Narodov Traditsionnoe mirovozzrenie tyurkov*. Astana.
- EKİCİ, M. (2000). Dede Korkut Kitabı'nda Kadın Tipleri. *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*, 123-138.
- ESİN, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*. İstanbul.
- ESİN, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul.
- GÜLTEPE, N. (2008). *Türk Kadın Tarihine Giriş : Amazonlar'dan Bâciyân-ı Rûm'a*. İstanbul.
- KABAKLI ÇİMEN, L. (2008). *Türk Töresinde Kadın ve Aile*. İstanbul.
- KALAFAT, Y. (2004). Anadolu'da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 34, 1-16.
- KARGI-ÖLMEZ, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara.
- KUBAREV, V. D. ve TSEVENDORJ, D. (2001). Batı Moğolistan'daki Taşbabalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17, 213-224. çev. O. SARIDİKEN.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes - Tariat - Şine Us*. Ankara.
- NADELYAEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- NOWGORODOVA, E. A. (1980). *Alte Kunst der Mongolei*. Leipzig.
- ÖGEL, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara.
- RADLOFF, W. (1994). *Sibirya'dan. C. I*, İstanbul. çev. A. TEMİR.
- ROUX, J. P. (1992). Ortaçağ Türk Kadını. *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C 6, 18, 693-724. çev. G. YILMAZ.

- ROUX, J. P. (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. İstanbul. çev. L. ARSLAN.
- SERTKAYA, O. F., ALYILMAZ, C. ve BATTULGA, Ts. (2001). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara.
- SEVİNÇ, N. (1987). *Eski Türklerde Kadın ve Aile*. İstanbul.
- ŞİRİN USER H. (2011). Runik Türk Yazıtların Çerçevesinde Katun ve Kunçuy. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish Bildiriler / Papers*, İstanbul, 281-294.
- TABALDİEV, Ş. K. ve ŞAMENOVA. A. A. (2006). *Burananın Balbal Taşları Kamennie izvayaniya Buranı The Stone Carvings at Burana Tower*. Bişkek.
- TABALDİEV, Ş. K. (2011). *Drevnie Pamyatniki Tyan'-şanya*. Bişkek.
- TABALDİEV, Ş. K. vd. (2014). *Arkeoloji Albümü / Arheologiyalık Al'bom*. Bişkek.
- TANYU, H. (1967). *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*. Ankara.
- TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlâh) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuñdarika-sūtra)*. Erzurum.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. İstanbul.
- TEZCAN, M. (2009). Orta Asya'da ve Oğuz Türklerinde Küpe Takma Geleneğinde İndo-İran Kültürü Tesirleri. *Beden Kitabı*, İstanbul, 417-428, ed. E. GÜRSOY-NASKALİ - A. KOÇ.
- USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekstter*. Bişkek.
- USEEV, N. (2012). Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı. *Dil Araştırmaları*, 11, 57-66.
- ÜNSAL, B. (1982). İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması. *Vakıflar Dergisi*, XVI, 77-120.
- YILMAZ, A. (2006). Gök Türk Heykelciliğinde Baba ve Balbal Kavramları Üzerine. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü, Prof. Dr. Nejat Diyarbakirli'ye Armağan*, İstanbul, 111-126.